

Історія педагогіки

УДК 376-056.26:376.011.3-051](477.54):070"1941/1968"

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.14988640>

Внесок вчителів спеціальних шкіл Харківщини у навчанні дітей з сенсорними порушеннями на сторінках періодичних видань 1941-1968 рр.

Костак Катерина Анатоліївна

здобувачка третього освітньо-наукового рівня вищої освіти за спеціальністю 011 – Освітні, педагогічні науки, кафедра освітології та інноваційної педагогіки Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди, Харків, Україна, ORCID <https://orcid.org/0000-0002-9953-2263>

Прийнято: 16.02.2025 | Опубліковано: 28.02.2025

Анотація. Особливу цінність для аналізу освіти дітей із сенсорними порушеннями становлять методичні матеріали, підготовлені педагогами-практиками, які безпосередньо працювали зі сліпими та глухими учнями на Харківщині. У статті досліджується внесок педагогів спеціальних шкіл Харківщини у розвиток корекційної освіти дітей із сенсорними порушеннями у період з 1941 по 1968 рр. **Мета статті:** дослідити та систематизувати педагогічні здобутки вчителів спеціальних шкіл Харківщини у навчанні дітей із сенсорними порушеннями, висвітлити їхні методичні розробки та окреслити перспективи використання цих напрацювань у сучасній інклюзивній та спеціальній освіті. **Методи дослідження.** У статті використано історико-педагогічний аналіз, що дозволив дослідити методичні матеріали та внесок педагогів спеціальних шкіл Харківщини у розвиток корекційної освіти. Компаративний аналіз сприяв визначенню особливостей впровадження різних методик у навчальний процес. Методи узагальнення та систематизації

дозволили оцінити ефективність педагогічних підходів та їхній корекційний вплив на реалізацію учнів. **Результати дослідження.** Виявлено, що використання брайлівської дошки у викладанні математики, позакласне читання, гуртки художньої самодіяльності, шкільні оркестри та учнівське радіомовлення сприяли засвоєнню навчального матеріалу та інтеграції учнів із сенсорними порушеннями у спільну діяльність. Аналіз педагогічного досвіду показав, що рельєфні карти, скульптури та комплексний підхід до викладання дисциплін підвищували ефективність навчання та сприяли розвитку творчих здібностей дітей. Визначено значущість виробничого навчання у спеціальних школах Харківщини, що забезпечувало випускникам можливості для подальшого працевлаштування. **Висновки.** Аналіз педагогічного досвіду спеціальних шкіл Харківщини демонструє важливість їхніх напрацювань для розвитку спеціальної та інклюзивної освіти. Використані методики навчання, зокрема тактильні засоби, брайлівська дошка, розвиток мовлення через скульптури та позакласне читання, сприяли успішній соціалізації дітей із сенсорними порушеннями. Отримані результати можуть бути використані у сучасних закладах освіти для вдосконалення методів навчання дітей з порушенням зору і слуху.

Ключові слова: історія, спеціальна освіта, корекційна педагогіка, сенсорні порушення, методики навчання, соціалізація.

The contribution of teachers from special schools in the Kharkiv region to the education of children with sensory impairments as reflected in periodical publications (1941-1968)

Kateryna Kostak

PhD student (third level of higher education), Department of Educational Studies and Innovative Pedagogy, H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Alchevskykh St, 29, Kharkiv, 61002, Ukraine, ORCID <https://orcid.org/0000-0002-9953-2263>

Abstract. *The methodological materials prepared by practicing teachers who worked directly with blind and deaf students in the Kharkiv region are of particular value for analyzing the education of children with sensory impairments. This article examines the contribution of teachers from special schools in the Kharkiv region to the development of special education for children with sensory impairments from 1941 to 1968.* **Objective.** *To explore and systematize the educational contributions of teachers from special schools in the Kharkiv region in teaching children with sensory impairments, to highlight their methodological developments, and to outline the prospects for applying these findings in modern inclusive and special education.* **Methods.** *The study employs historical-pedagogical analysis to examine methodological materials and assess the contribution of Kharkiv's special school teachers to the development of special education. Comparative analysis was used to identify key features of different teaching methodologies. Generalization and systematization methods enabled an evaluation of pedagogical approaches and their impact on students' development.* **Results.** *The study revealed that the use of the Braille board in mathematics lessons, extracurricular reading, art clubs, school orchestras, and student broadcasting contributed to the comprehension of educational content and the integration of students with sensory impairments into collaborative activities. The analysis of pedagogical experience demonstrated that relief maps, sculptures, and a comprehensive approach to teaching enhanced the effectiveness of education and fostered the development of children's creative abilities. The importance of vocational training in special schools in the Kharkiv region was highlighted, as it provided graduates with opportunities for future employment.* **Conclusions.** *The analysis of the pedagogical experience of Kharkiv's special schools highlights the importance of their contributions to the development of special and inclusive education. The teaching strategies applied, including tactile tools, the Braille board, speech development through sculptures, and extracurricular reading, supported the successful social integration of children with sensory impairments. The findings can be applied in*

modern educational institutions to improve teaching methods for children with visual and hearing impairments.

Keywords: *history, special education, special pedagogy, sensory impairments, teaching methodologies, socialization.*

Постановка проблеми. Розвиток спеціальної освіти для дітей із сенсорними порушеннями є одним із напрямів педагогічної науки. Вчителі спеціальних шкіл Харківщини у 1941-1968 рр. зробили значний внесок у розвиток методик навчання незрячих і глухих дітей. Проте, їхні напрацювання досі залишаються недостатньо вивченими, що обумовлює актуальність даного дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зацікавленість наукової спільноти в історико-педагогічних дослідженнях спеціальної освіти пояснюється пошуком нових форм і методів навчання дітей з психофізичними порушеннями і відображається у низці фундаментальних праць, що аналізують становлення та еволюцію спеціальної педагогіки, а також внесок окремих науковців у цю галузь.

Однією з фундаментальних робіт є «Українська спеціальна педагогіка в персоналіях» під редакцією В. Бондаря [1]. У цьому виданні детально розглядаються біографії та наукові досягнення як відомих, так і маловідомих дефектологів, які зробили значний внесок у розвиток спеціальної освіти в Україні. Книга надає глибокий аналіз їхніх педагогічних підходів та методик, що сприяли інтеграції дітей з особливими освітніми потребами у суспільство.

Вагомий внесок у дослідження історії сурдопедагогіки зробили такі науковці, як М. Ярмаченко[2], В. Шевченко[3,4] та О. Таранченко[5]. Їхні праці зосереджені на розвитку форм і методів навчання дітей з порушеннями слуху, аналізі педагогічних систем та впровадженні новітніх технологій у навчальний процес. Зокрема, дослідження В. Шевченка «Розвиток системи спеціальної освіти в Україні та Польщі (XIX – початок XXI століття)» порівнює еволюцію

спеціальної освіти в двох країнах, висвітлюючи спільні тенденції та унікальні особливості кожної з них.

У галузі тифлопедагогіки значущими є роботи С. Федоренко[6] та А. Орлова[7]. С. В. Федоренко у своїх дослідженнях аналізує історичні аспекти розвитку тифлопедагогіки в Україні, акцентуючи увагу на етапах становлення науки та практики навчання дітей з порушеннями зору. Її праці розкривають еволюцію методик та підходів у роботі з незрячими учнями, а також роль провідних науковців у формуванні цієї галузі знань.

А. Орлов [8] присвятив свої дослідження історії Харківської школи для сліпих імені В. Короленка. У своїй дисертації він детально описує розвиток цього унікального закладу як цілісний та багатоструктурний процес, в тому числі і зміни у педагогічному колективі в різні історичні періоди та особистий внесок кожного вчителя у формування ефективних методик навчання. Робота А. Орлова є цінним джерелом інформації про практичні аспекти організації навчального процесу для дітей з порушеннями зору та вплив суспільно-політичних умов на функціонування спеціальних освітніх установ. Деякі аспекти використання шрифту Брайля у сучасних виданнях проаналізовано в публікації Л. Мильченко[9], де порівнювався український та закордонний досвід.

Серед інших важливих досліджень варто відзначити працю М. Райчук та Н. Козачек «Історичні аспекти розвитку тифлопедагогіки як науки» [10]. У цій статті авторки розглядають еволюцію тифлопедагогіки в Україні, аналізуючи ключові етапи її становлення та розвитку. Особлива увага приділяється внеску науковців та практиків у формування сучасних підходів до навчання дітей з порушеннями зору.

Також заслуговує на увагу видання «Тифлопедагогіка» за редакцією Є. Синьової та С. Федоренко[11]. Це видання містить систематизований виклад теоретичних та практичних аспектів навчання і виховання дітей з порушеннями зору. Видання охоплює загальні питання тифлопедагогіки, основи

тифлодидактики та специфіку виховної роботи, що робить його цінним ресурсом для студентів та практикуючих педагогів.

Узагальнюючи, можна стверджувати, що сучасні дослідження в галузі історії спеціальної освіти для дітей з порушеннями зору та слуху в Україні зосереджені на детальному аналізі становлення тифлопедагогіки та сурдопедагогіки, вивченні внеску окремих науковців та практиків, а також на розробці ефективних методик навчання.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Аналіз літератури виявив, що багато педагогічних технологій, які використовувалися в спеціальних школах Харківщини, ще не отримали належного висвітлення у наукових розвідках. Дослідження розкрило особливості педагогічної діяльності вчителів спеціальних шкіл Харківщини, зокрема використання тактильних методів навчання, розвитку мовлення та профорієнтаційної підготовки дітей із сенсорними порушеннями. Важливим внеском статті є аналіз маловідомих педагогічних практик, які не отримали належного висвітлення в попередніх дослідженнях, що дозволяє глибше зрозуміти еволюцію спеціальної освіти та розширити її можливості в сучасних умовах.

Завдання статті:

- ° дослідити та систематизувати педагогічні здобутки вчителів спеціальних шкіл Харківщини у навчанні дітей із сенсорними порушеннями
- ° висвітлити їхні методичні розробки
- ° окреслити перспективи використання цих напрацювань у сучасній спеціальній освіті.

Виклад основного матеріалу дослідження. Кожна спеціальна школа, спираючись на загальні принципи, державні програми та офіційні методики, розставляла власні акценти у практичній роботі з глухими та сліпими дітьми. Далі ми розглянемо внесок вчителів-практиків у навчальну та виробничу підготовку дітей, зосередившись на розвитку ключових навичок у різних категоріях учнів.

Харківська спеціальна школа імені В. Короленка унікальний освітній заклад, де педагоги присвячували себе навчанню та вихованню дітей із порушеннями зору. Розробляючи індивідуальний підхід, вони враховували особливості сприйняття навколишнього світу незрячими учнями, що допомагало дітям не лише опанувати шкільну програму, а й успішно інтегруватися в суспільство. Завдяки вчительській наполегливій праці та інноваційним методам школа стала взірцем у галузі спеціальної освіти, забезпечуючи високий рівень навчання та соціальної адаптації.

Педагоги активно впроваджували інноваційні навчальні технології. Зокрема І. Сліпцов [12], колишній учень та вчитель школи сліпих, розробив методика роботи з виправлення помилок у письмових роботах незрячих учнів. Методика базувалась на багаторазовому практичному опрацюванні правил правопису - учні самостійно шукали помилки, пояснювали правильне написання та опрацьовували відповідні вправи.

Л. Чешко[13], вчителька арифметики, наголошувала на важливості використання наочних матеріалів на всіх етапах навчання. Для пояснення просторових понять вона використовувала предмети оточуючого середовища та розташування учнів у класі, зокрема був створений макет класної кімнати, на якому діти вивчали поняття кутів. Для роботи з дітьми використовувались наочні матеріали, такі як брусочки з арифметичного ящика, палички, смужки паперу та рахівниці.

У Харківській школі сліпих брайлівська дошка була невід'ємним інструментом на уроках математики. За допомогою дошки учні мали змогу наочно ознайомитися з геометричним матеріалом, що сприяло кращому засвоєнню складних для незрячих учнів візуальних понять. Вчителька математики М. Новікова [14] відзначала позитивний вплив, за її словами, учні демонстрували краще розуміння геометричних фігур та їх властивостей.

О. Бутейко[15], вчителька математики, розробила методика формування просторових уявлень у сліпих дітей на уроках геометрії, яка базувалась на

індивідуальних комплектах наочних посібників. Вона рекомендувала використовувати моделі та креслення, а також знаходити відповідні форми в оточуючому середовищі. Наприклад, для формування понять «площина та крива поверхня» використовувались обкладинка книги, скло, дошка Брайля, м'яч; для поняття «прямі та криві лінії» - натягнута та ненатягнута нитка, край стола та відра.

Вчитель географії Я. Гельштейн[16] розробив методику використання рельєфних карт та макетів з пластику та інших матеріалів, що значно полегшило вивчення географії сліпими дітьми. Учителі Є. Бутейко, Л. Вовк та інші розробили систему проблемних ситуацій, спрямованих на досягнення дидактичних цілей. Педагоги залучали учнів до створення математичних задач та виконання розрахункових робіт, використовували інтеграцію предметів та різноманітні аудіозаписи шумів природи для створення більш цілісного уявлення про природні явища.

У школі для сліпих імені Короленка вчителька мови та літератури І. Епштейн[17] застосовувала інноваційний підхід до навчання грамоти, використовуючи об'ємні літери, виготовлені з різноманітних матеріалів. Цей метод базувався на принципах Гебольда та передбачав інтеграцію навчання мови з іншими предметами, зокрема з трудовим навчанням.

Н. Царик[18] досліджувала вплив безпосередньої взаємодії з живими істотами на формування когнітивних уявлень у дітей з порушеннями зору. Дослідження показало, що контакт із живою твариною забезпечує найбільш повне та точне сприйняття та покращує розуміння рельєфних зображень. У Харківській школі сліпих проводились адаптовані заняття образотворчого мистецтва з використанням скульптур, макетів і моделей для розвитку мовлення, емоцій та спостережливості. Аргументувалась необхідність попередньої підготовки до навчання послідовному тактильному обстеженню експоната. Спочатку використовувались прості скульптури, згодом учням пропонували їх впізнати, обговорити та записати.

Навчання та виховання учнів школи відбувалося за загальними принципами масових закладів освіти. Вчитель Я. Гельштейн наголошував на необхідності індивідуального підходу до навчання учнів, які втратили зір у старшому віці, та поєднанні роботи підручника з тактильною картою. О. Вовк[19] підкреслювала роль вихователя у створенні сприятливого емоційного клімату та адаптації дітей до школи, а також у тісній співпраці з вчителями.

Трудове навчання було спрямовано на забезпечення учнів необхідними знаннями та вміннями для успішної інтеграції в суспільство та реалізації свого професійного потенціалу. У Харківському училищі сліпих навчали щітковому виробництву, кошикарству, ткацтву, плетінню гамаків та сумок, а також настроюванню роялів. Функціонували столярна, картонажна та штамповочно-механічна майстерня, де учні виготовляли товари широкого вжитку. Виробнича практика проходила на учбово-виробничих підприємствах для сліпих.

Особливо цікавим в організації освітнього процесу і позакласного життя учнів було використання радіоточки та діяльність учнівського шкільного радіокомітета, який готував та трансляував радіопередачі за чотирма напрямками: шкільне життя, література, спорт та «Рідний край». Радіопередачі були орієнтовані на розширення знань з різних навчальних предметів та знайомства з музикою, іноземними мовами та спортивними подіями. Також двічі на тиждень демонструвались кінофільми, які озвучували учні, описуючи дії персонажів, одяг та пейзажі.

Не менш вагомими були досягнення Харківської школи глухих. До 1955 року Інститутом дефектології було видано три збірки, присвячені досвіду роботи вчителів Харківської школи глухих. Велика увага приділялася позакласному читанню, що розширювало словниковий запас і сприяло розвитку мислення учнів.

У Харківській спецшколі глухих особлива увага приділялася позакласному читанню і формуванню навички читати самостійно та з задоволенням. Для

досягнення цієї мети була створена чітка система організації позакласного читання: розподіл учнів на групи за рівнем сформованості навички читання, підбір літератури, розподіл відповідальності між вчителями та вихователями, ведення спостережень та записів. Для мотивації учнів проводились різноманітні заходи: публікація рецензій та інформації про нові надходження літератури, фотовиставки, вікторини, стінгазети, перегляд діафільмів. Важливим аспектом було привчання учнів користуватися підручниками масових шкіл та неадаптованою художньою літературою, що сприяло їхній соціалізації та розвитку мислення.

Формуванню мови у глухих дітей дошкільного віку приділялась особлива увага, згідно напрацюванням І. Білоус[20] раннє втручання мало найбільший результат завдяки ще збереженій пластичності артикуляційного апарату, що можна розвивати й надалі. В основу цього навчання було покладено виховання наслідування, розвиток зацікавленості, уваги та пам'яті через ігрову діяльність. В експериментальній групі Харківського дитячого садка для розвитку мови використовували метод читання з губ, уникаючи механічних втручань у звуковий апарат дитини.

У Харківській школі глухих сурдопедагог Т. Биховська розробила ефективну методику розвитку мовлення у першокласників[21]. Її підхід базувався на двох ключових напрямках: розширення словникового запасу та формування зв'язного мовлення й розвиток письмового мовлення. Навчальний процес був чітко структурований та передбачав поетапне ускладнення завдань – від окремих слів та простих фраз до складних речень та розгорнутих оповідань. Використовувався комплексний підхід, що включав опрацювання оповідань, аналіз ілюстрацій, створення власних малюнків та екскурсії. Після колективного обговорення учні усно презентували власні розповіді, а потім виконували письмові роботи. Також Т. Биховська запропонувала методику навчання через екскурсії та активне спілкування, що значно покращувало комунікативні навички дітей. За методикою Т. Биховської, формування навичок самостійної

роботи у дітей з порушеннями слуху базувалось на декількох ключових аспектах - активного використання книжок, систематичної словникової роботи, вивченні граматичних форм, інтеграції читання, словникової роботи та уникнення шаблонних завдань.

У трудовій підготовці важливу роль відігравали викладачі В. Куликов[23] і В. Яковлева[24], які розробили ефективні методики навчання слюсарній та швейній справі, що допомагало випускникам знайти своє місце в суспільстві.

Л. Фінгерман[25], вчитель і заступник директора з навчально-виховної роботи в школі-інтернаті для слабчуючих дітей, проводив дослідження розвитку самостійного письма у дітей з порушеннями слуху. Його методика ґрунтувалась на візуалізації писемного мовлення та передбачала поступове ускладнення письмових завдань. Важливим елементом підходу був аналіз помилок учнів та обговорення їхніх робіт, що сприяло усвідомленню та закріпленню отриманих знань.

У школі впроваджувалися інновації в навчанні математики. Г. Бернослов і Н. Годзєвич[26] запровадили систему багатоваріантних контрольних робіт, що дозволяло об'єктивніше оцінювати знання учнів.

Розвиток спеціальної освіти на Харківщині був складним і багатогранним процесом, який відбувався під впливом різних факторів. Таким чином можна побачити, як харківські педагоги-новатори, незважаючи на ідеологічний тиск та інші труднощі, активно працювали у різних напрямках – від розробки теоретичних засад до практичного впровадження інноваційних технологій навчання та виховання дітей з сенсорними порушеннями. Ключовими аспектами внеску педагогів Харківщини є:

✓ Науково-методична діяльність та поширення досвіду: педагоги Харківщини активно займалися науково-методичною діяльністю, публікуючи свої дослідження та методичні розробки у спеціалізованих виданнях.

✓ Запровадження інноваційних методик та технологій: педагоги активно експериментували, розробляли та впроваджували нові методики навчання, адаптовані до потреб дітей з порушеннями зору та слуху. Серед них – використання рельєфних карт та макетів у навчанні географії, система проблемних ситуацій, методика розвитку мовлення за допомогою скульптури, система багатоваріантних контрольних робіт з математики, методика формування просторових уявлень, методика розвитку писемного мовлення у слабочуючих дітей та інші.

✓ Здійснюючи індивідуальний підхід до навчання, вчителі наголошували на важливості індивідуального підходу до кожного учня, враховуючи його особливості та потреби. Особлива увага приділялась дітям, які втратили зір у старшому віці.

✓ Позакласна діяльність розвивала творчі здібності учнів та сприяла їхній соціалізації. У школах діяли гуртки художньої самодіяльності, оркестри, радіоточки, що сприяло розвитку комунікативних навичок та інтеграції дітей у суспільство.

Висновки. Педагоги Харківських шкіл сліпих і глухих зробили вагомий внесок у розвиток спеціальної освіти, розробивши ефективні методики адаптації навчального процесу до потреб учнів із сенсорними порушеннями. Вони не лише створили інноваційні підходи, а й максимально підготували учнів до самостійного життя, забезпечивши їм можливість отримати освіту і в подальшому професію, розвинути свої таланти та інтегруватися в суспільство.

Аналіз педагогічного досвіду вчителів спеціальних шкіл Харківщини демонструє важливість їхніх напрацювань для розвитку спеціальної та інклюзивної освіти. Використані методики навчання, зокрема тактильні засоби, брайлівська дошка, розвиток мовлення через скульптури та позакласне читання, сприяли успішній соціалізації дітей із сенсорними порушеннями. Вивчення досвіду роботи вчителів харківських спеціальних шкіл 1941-1968 рр. та впровадження його в практику шкіл може стати базою для формування новітніх

освітніх підходів, особливо з урахуванням можливостей інноваційних технологій, що здатні перетворити класичні методики на більш індивідуалізовані та сучасні.

Список використаних джерел

1. Бондар В. І., Синьов В. М., Українська спеціальна педагогіка в персоналіях. Навчальний посібник Запоріжжя: Вид-во Хортицької національної академії, 2021. 428 с.
2. Ярмаченко, М. Д. Історія сурдопедагогіки: навч. посібник для студ. Київ: Вища школа, 1975. 423 с.
3. Шевченко В. М. Розвиток спеціальної освіти для дітей з порушенням слуху в Україні (XIX–початок XX століття) [Електронний ресурс] *Вісник Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. 2020. Вип. 18. С. 120–128. Доступ: (дата звернення: 25.01.2025).
4. Шевченко, В. М. Розвиток системи спеціальної освіти в Україні та Польщі (XIX–початок XXI століття): дис. д-ра пед. наук: 13.00.03–корекційна педагогіка. Київ: Інститут спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка НАПН України, 2021. 616 с. URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/22008/18%20Shevchenko%20V..pdf?sequence=1> (дата звернення: 25.01.2025).
5. Таранченко О. М. Історія розвитку сурдопедагогіки в Україні. Київ: Наукова думка, 2010. 256 с.
6. Федоренко С. В. Внесок періодичних видань, міжнародних та національних форумів з питань освіти сліпих в теорію та практику тифлопедагогіки наприкінці XIX–на початку XX ст. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 19: *Корекційна педагогіка та спеціальна психологія*. 2013. Вип. 23. С. 252-255. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_019_2013_23_76 (дата звернення: 25.01.2025).

7. Орлов А. В. Внесок педагогів Харківського училища у становлення змісту навчання та виховання сліпих дітей. *Соціально-психологічні проблеми тифлопедагогіки: зб. наук. праць*. Вип . 6. Ч. 2., *Матеріали Першого Всеукраїнського з'їзду тифлопедагогів* (4-5 травня 2006 р., м. Харків)–Харків, 2006.–С. 132-139.
8. Орлов А. В. Організаційно-педагогічні основи діяльності Харківської обласної гімназії для сліпих дітей (1887-1941): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.03, Ін-т спец. пед. НАПН України. Київ, 2012. 209 с.
9. Мильченко Л. Ф. Історія та сучасний стан видань шрифтом Брайля в Україні й за кордоном. *Вісник книжкової палати*. 2021. № 11 (304). С. 8–17. URL: [https://doi.org/10.36273/2076-9555.2021.11\(304\).8-17](https://doi.org/10.36273/2076-9555.2021.11(304).8-17) (дата звернення: 25.01.2025).
10. Райчук М. І., Козачек Н. О. Історичні аспекти розвитку тифлопедагогіки як науки. *Природнича наука й освіта: сучасний стан і перспективи розвитку: матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф., Харків, 20-22 верес. 2019 р.* за заг. ред. Т. Ю. Маркіної, А. Б. Чаплигіної, Т. Є. Комісової. Харків: ХНПУ, 2019. С. 169–170.
11. Синьова, Є. П., Федоренко, С. В. Тифлопедагогіка: підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018. 325 с.
12. Сліпцов, І. В. Засоби боротьби з помилками в письмових роботах учнів. *З досвіду роботи спеціальних шкіл УРСР, Науково-дослідний інститут дефектології*. Київ, 1952. С. 59–61.
13. Чешко, Л. І. Унаочнення уроків з арифметики в I класі. *З досвіду роботи спеціальних шкіл УРСР, Науково-дослідний інститут дефектології*. Київ, 1952. С. 62–64.
14. Новікова, М. П. З досвіду креслення за допомогою брайлівської дошки. *Навчально-виховна робота в спеціальних школах, Науково-дослідний інститут педагогіки, Від. спец. педагогіки*. Київ, 1959. С. 70–74.

15. Бутейко, О. М. Формування просторових уявлень у сліпих дітей на уроках геометрії. Видавництво «Радянська школа». Київ, 1965. С. 131–134.
16. Гельштейн, Я. І. Індивідуальна робота з учнями, осліпленими в старшому віці. *Спеціальна школа*. 1965. Вип. 4. С. 28–31.
17. Епштейн, І. С. Види письмових робіт у V–VIII класах школи сліпих з використанням плоского шрифту за системою Гебольда. *З досвіду роботи спеціальних шкіл: підвищення якості навчання в спец. школах. Науково-дослідний інститут педагогіки*. Київ, 1965. С. 110–116.
18. Царик, Н. С. Сприймання живих об'єктів сліпими дітьми. *Питання дефектології: респ. наук.-метод. зб., Держ. ком. Ради міністрів УРСР по координації наук.-дослід. робіт, М-во освіти УРСР*. Харків, 1965. Вип. 1. С. 152–160.
19. Вовк, О. А. Роль вихователя в роботі з колективом дітей початкових класів. *Спеціальна школа*. 1966. Вип. 1. С. 86–91.
20. Білоус, І. І. Формування мови у глухонімих дітей дошкільного віку. *Питання дефектології, Науково-дослідний інститут дефектології*. Харків, 1941. Кн. 1.–С. 24–33.
21. Биховська, Т. Г. Види самостійних робіт у I класі. *Питання дефектології, Науково-дослідний інститут дефектології*. Харків, 1941. Кн. 1. С. 19–23.
22. Куликов, В. П. Виробнича практика як завершальний етап у професійній підготовці учнів. *Навчально-виховна робота в спеціальних школах, Науково-дослідний інститут педагогіки, від. спец. педагогіки*. Київ, 1959. С. 50–51.
23. Яковлева, Є. Я. Конспекти уроків по темі «Крій та шиття виробу з пришиванням бортів, настрочних кишень і хлястиків». *Навчально-виховна робота в спеціальних школах, Науково-дослідний інститут педагогіки, від. спец. педагогіки*. Київ, 1959. С. 52–59.
24. Фінгерман, Л. Є. Про розвиток самостійної письмової мови у слабочуючих дітей. *Спеціальна школа*. 1967. Вип. 5. С. 43–50.

25. Бернослов, Г. А., Годзевич, Н. А. Система багатоваріантних контрольних робіт і заліків з математики в старших класах школи для глухих дітей. *Спеціальна школа*. 1968. Вип. 1. С. 37–42.